

Дубовик Світлана Миколаївна, викладач кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНОГО СТИЛЮ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ У МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ

У статті обґрунтовано психолого-педагогічні умови формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у майбутніх викладачів.

Psychological and pedagogical conditions of the formation of efficient style of future teachers' pedagogical communication are substantiated in the article.

Як показують результати аналізу наукових досліджень (А.В.Коломієць [13], В.А.Горяніна [5] та ін.), учені не розглядали психолого-педагогічних умов формування продуктивного стилю педагогічного спілкування. У зв'язку зі сказаним, одним із завдань нашого дослідження стало вирішення вказаних умов.

З метою вирішення вказаного завдання доцільно, на нашу думку, в першу чергу, проаналізувати існуючі наукові підходи щодо умов формування індивідуального стилю спілкування.

Так, А.А.Коротаєв і Т.С.Тамбовцева, з огляду на результати проведених ними досліджень, виділяють певні умови формування індивідуального стилю педагогічного спілкування, а саме: ступінь сформованості педагогічних поглядів і соціально-ціннісних педагогічних настанов особистості; усвідомлення тими, хто навчається, власних особистісних властивостей з точки зору завдань педагогічного спілкування; сформованість настанов на самовиховання в сфері цього спілкування [15, с. 79].

У інших своїх роботах, вивчаючи характер зв'язку операцій педагогічного спілкування з властивостями різних рівнів індивідуальності, вони приходять до таких висновків:

- підтверджується положення психологічної школи В.С.Мерліна про те, що формуванню індивідуального стилю педагогічного спілкування сприяє позитивне ставлення до діяльності;
- вказаний стиль формується на основі самостійного вибору вчителем комунікативних операцій [14, с. 68].

Водночас А.Г.Ісмагілова, працюючи в руслі наукової концепції В.С.Мерліна, відмічає, що важливою умовою формування індивідуального стилю педагогічного спілкування є розвинутий рівень суб'єктивного контролю [7, с. 2].

Цікаве дослідження умов формування вказаного стилю здійснила Г.М.Мешко [19]. Ці умови вона поділяє на три групи, а саме: особливості індивідуально-особистісних властивостей майбутніх вчителів, соціально-психологічні та організаційно-діяльнісні умови. До першої з указаних груп дослідниця включає: психодинамічні властивості педагога, що обумовлюють загальну індивідуально-типологічну динаміку поведінки у спілкуванні; елементи професійно-педагогічної спрямованості, які визначають мотиваційно-ціннісні тенденції у розвитку індивідуального еталона стилю; здатність організовувати і здійснювати педагогічне спілкування відображає рівень

розвитку комунікативних здібностей і компетентності, техніку педагогічного спілкування; самосвідомість і самооцінку; високу духовну культуру і творче мислення [19, с. 50].

До соціально-психологічних умов, які впливають на формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів, Г.М.Мешко відносить: взаємовідносини зі студентами-однокурсниками, з викладачами, учителями-наставниками під час проходження педагогічної практики [19, с. 53-54].

Організаційно-діяльнісні умови, на думку Г.М.Мешко, включають особливості організації навчально-професійної діяльності студентів та їх самодіяльності з метою самовдосконалення [19, с. 56].

Близьким до роботи Г.М.Мешко є підхід до вирішення умов формування індивідуального стилю професійного спілкування в роботі С.В.Капітанець [8]. Так, указані умови вона поділяє на такі групи: індивідуально-психологічні, організаційно-діяльнісні та соціально-психологічні.

Індивідуально-психологічні умови формування досліджуваного С.В.Капітанець стилю професійного спілкування включають таке: психодинамічні особливості курсантів, що визначають загальну динаміку поведінки у професійному спілкуванні; елементи професійної спрямованості особистості; комунікативні риси характеру, пов'язані з характеристиками особистісного стилю професійного спілкування, і комунікативні здібності.

Не будемо зосереджувати уваги на організаційно-діяльнісних умовах формування індивідуального стилю професійного спілкування, що обґрунтовані дослідницею, бо вони стосуються безпосередньо підготовки майбутніх офіцерів. А до соціально-психологічних умов, що впливають на формування вказаного стилю, С.В.Капітанець відносить: стилі керівництва і спілкування безпосередніх керівників підготовки курсантів; стильові моделі поведінки авторитетних офіцерів; рівень розвитку спільної навчально-професійної діяльності, спілкування, міжособистісних стосунків у колективі; домінуючі уявлення про форми і зміст міжособистісного професійного спілкування військових; типові психологічні стани, що відповідають індивідуальній соціально-психологічній ролі і статусу курсанта в професійному спілкуванні [8, с. 86-87].

У зв'язку з викладеним ми пропонуємо свій підхід до вирішення умов формування продуктивного стилю педагогічного спілкування. Водночас підкреслимо, що в своєму дослідженні ми вважаємо за необхідне спиратись на певні положення наукової школи В.С.Мерліна. Подамо ці положення таким чином:

- формування стилю педагогічного спілкування залежить від структури

цього стилю, зовнішніх умов та вимог діяльності;

- формуванню стилю педагогічного спілкування сприяє позитивне ставлення до цієї діяльності (спілкування розглядається як вид діяльності).

З огляду на викладене гіпотетично визначаємо психолого-педагогічні умови формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у майбутніх викладачів економіки. До цих умов відносимо:

- забезпечення мотивації студентів з оволодіння продуктивним стилем професійного спілкування;
- впровадження у практику діяльності університету спеціально розробленої технології формування вказаного стилю;
- формування у майбутніх викладачів рефлексії як механізму розвитку особистості.

Розкриємо сутність указаних умов.

Ефективність реалізації технології формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у майбутніх викладачів багато в чому залежить від сформованості у студентів мотивації щодо оволодіння ними вказаним стилем. У той же час навчальна мотивація великою мірою обумовлюється процесами інтеріоризації студентом педагогічного стимулювання учіння. Педагогічне стимулювання науковцями визначається як "зумовлення задоволення однієї або декількох спеціально актуалізованих педагогом потреб учня необхідністю виконання певних навчальних дій" [10, с. 17].

Аналіз психолого-педагогічної літератури щодо проблеми педагогічного стимулювання [2, 10, 21, 23, 26] привів нас до таких висновків:

існують різноманітні наукові підходи до вирішення методів стимулювання навчальної мотивації учнів;

ефективність педагогічного стимулювання навчальної мотивації залежить не тільки від доцільності обраних викладачем методів педагогічного впливу, але й від їх різноманітності. Це пов'язано з тим, що різні методи стимулювання впливають на різні особистісні сфери студентів.

Саме тому під час реалізації експериментальної програми ми будемо використовувати різноманітні методи педагогічного стимулювання мотивації майбутніх викладачів з оволодіння ними продуктивним стилем професійного спілкування, залежно від мети та змісту поточного етапу навчання.

У нашому дослідженні ми будемо також враховувати наукове положення, обґрунтоване в роботі А.К.Маркової, про необхідність забезпечення безперервної мотивації учіння студентів на всіх етапах навчального процесу. А.К.Маркова виділяє такі етапи формування

мотивації на занятті: етап формування первинної мотивації; етап підтримки та підсилення мотивації; етап завершення уроку та забезпечення мотивації до подальшого навчання [26, с. 59–62].

Охарактеризуємо другу з указаних нами умов формування продуктивного стилю педагогічного спілкування.

З метою розробки технології формування вказаного стилю у майбутніх викладачів, перш за все, нами був проведений аналіз наукових досліджень, близьких до нашої проблематики [3, 4, 8, 12, 16, 17, 19]. Результати вивчення вказаних робіт впевнюють, що впровадження в практику діяльності вищих навчальних закладів освіти спеціальних систем навчання забезпечує формування в майбутніх викладачів індивідуального стилю професійного спілкування. Характерною особливістю цих систем є те, що вони включають програми активного соціально-психологічного навчання.

Нагадаємо, що теоретичні основи розробки та практичні підходи до впровадження зазначених програм були обґрунтовані в наукових працях Ю.М.Ємельянова [6], Г.О.Ковальова [11], Л.А.Петровської [22], Т.С.Яценко [28]. Водночас у вказаних роботах обґрунтовано психологічні основи активної підготовки майбутніх педагогів до професійного спілкування.

З огляду на викладене, результати наукових пошуків Ю.М.Ємельянова, Г.О.Ковальова, Л.А.Петровської, Т.С.Яценко, на нашу думку, повинні стати теоретичною основою для розробки технології формування продуктивного стилю педагогічного спілкування.

Підкреслимо, що технологія навчання – це спосіб реалізації змісту навчання, що являє собою систему форм, методів та засобів навчання, яка забезпечує найбільш ефективно досягнення поставлених цілей [20, с. 134].

Підґрунтям у розробці технології формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у майбутніх викладачів економіки стала визначена нами структура цього стилю.

Обов'язковими складовими розробленої нами технології є такі:

- реалізація самодіагностики, завдань на самопізнання, психологічного методу дослідження “спостереження”, проведення дискусій, бесід, рольових ігор, аналізу ситуацій взаємодії, психогімнастичних вправ, мозкового штурму, мікрОВикладання, моделювання ситуацій професійної діяльності.
- застосування всіх методів навчальної діяльності пов'язане з активізацією рефлексивних процесів у майбутніх викладачів.

Реалізацію цієї технології доцільно здійснювати протягом викладання курсів психолого-педагогічного циклу, а саме:

“Психологія діяльності та навчальний менеджмент”, “Комунікативні процеси у навчанні” та педагогічної практики, які охоплюють два навчальних роки в університеті.

Результати експериментальних досліджень обумовили виділення трьох етапів у формуванні продуктивного стилю педагогічного спілкування.

Так, обов'язковим є початковий етап оволодіння студентами продуктивним стилем педагогічного спілкування, який реалізується в процесі викладання курсу “Психологія діяльності та навчальний менеджмент” (II курс навчання в університеті). Під час вивчення вказаної дисципліни в I семестрі в учасників навчання формується необхідна база знань з психології, а саме: вивчаються індивідуально-психологічні особливості людини, розкривається сутність понять “діяльність” і “взаємодія” та умови їх ефективності, особливості міжособистісних стосунків та соціальних аспектів поведінки, феномен конфлікту та стратегії ефективного вирішення конфліктних ситуацій.

Робота на практичних заняттях у цей час націлена на підвищення психологічної компетентності майбутніх викладачів та формування у них психологічної готовності до педагогічної діяльності. Досягненню вказаної мети слугують такі практичні методи: самодіагностика власних психічних процесів у студентів, їх станів, властивостей; спостереження та самоспостереження; колективне обговорення й аналіз отриманих результатів, а також визначення шляхів самовдосконалення; стимулювання зворотного зв'язку; аналіз професійних та життєвих ситуацій; дидактичні ігри і вправи.

Реалізація вказаних методів роботи забезпечує: розвиток в учасників навчання процесів самоаналізу, рефлексії та аналізу соціальних об'єктів і ситуацій; підвищення самоусвідомлення студентами своїх психологічних властивостей; оптимізацію їхньої самооцінки в бік позитивності і об'єктивності, і як наслідок – формування уміння більш глибокого та адекватного сприйняття і розуміння оточуючих. На цьому етапі також відбувається засвоєння майбутніми викладачами умов побудови ефективної взаємодії з іншими та корекція їх особистісних якостей у відповідності до вказаних умов; активізуються мотиви самовдосконалення та саморозвитку.

Змістовий аспект вказаного курсу, що вивчається у II семестрі, сприяє усвідомленню студентами цілей та завдань навчального і виховного процесів, шляхів їх досягнення. Майбутні викладачі також вивчають психолого-педагогічні особливості навчання учнів різних освітньо-вікових категорій. Практичні заняття, що проходять у цьому семестрі, націлені на формування у студентів навичок та вмінь творчого використання методів і прийомів

педагогічної діяльності. Очевидно, що вищезазначені психолого-педагогічні знання, вміння й навички входять до структури компонентів продуктивного стилю педагогічного спілкування та є обов'язковою умовою його становлення в учасників навчання.

Основний етап формування продуктивного стилю педагогічного спілкування реалізується в процесі вивчення курсу “Комунікативні процеси у навчанні”. На цьому етапі відбуваються активні перетворюючі впливи щодо корекції індивідуальних стилів професійного спілкування у майбутніх викладачів. Досягнення цілей вказаного етапу здійснюється у такі логічні послідовності:

- формування у студентів системи комунікативних умінь, що забезпечують ефективність процесу спілкування;
- безпосереднє формування продуктивного стилю педагогічного спілкування, що ґрунтується на результатах всієї попередньої роботи, здійсненої в рамках експериментальної програми.

Період проходження студентами педагогічної практики відповідає завершальному етапу формувального експерименту. У цей час майбутні викладачі реалізовували сформований у них стиль в реальних умовах педагогічної діяльності, водночас здійснювалась його корекція.

Розкриємо змістовий аспект третьої з визначених умов формування продуктивного стилю професійного спілкування у майбутніх викладачів.

Рефлексія (англ. reflection) – мисленевий процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, ставлення до себе та інших, своїх задач, призначень і т.д. Понятійно, процесуально, функціонально рефлексія пов'язана з самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, само-свідомістю [1, с. 469].

Проблема рефлексії останнім часом інтенсивно вивчається у різних сферах людського буття. Результати наукових досліджень впевнюють, що рефлексія є психологічним механізмом усвідомлення свого “Я”, причин внутрішніх протиріч, поведінкових стратегій, і як наслідок – результатів впливу на іншу людину, тобто забезпечує здатність людини аналізувати свою міжособистісну поведінку з метою її подальшої корекції та досягнення більш ефективних міжособистісних стосунків з оточуючими.

Велика увага приділяється також вивченню ролі рефлексії в педагогічній діяльності. Науковці одностайні у висновках, що рефлексивні процеси є пусковим та діяльним механізмом ефективного розвитку і функціонування мотиваційної, когнітивної й поведінкової

сфер особистості викладача, особливості яких, у свою чергу, зумовлюють специфіку його стилю професійного спілкування.

У філософському енциклопедичному словнику під редакцією А.А.Митюшина виділяється три види рефлексії: елементарна, яка приводить до аналізу знань і вчинків; наукова, яка полягає в аналізі й критиці теоретичного знання; філософська, яка забезпечує усвідомлення основ буття, мислення і культури [25, с. 579-580].

М.М.Кашапов у своїй монографії, спираючись на результати наукових досліджень, поділяє рефлексію на такі її форми: інтелектуальну – як компонент теоретичного мислення, що забезпечує людині можливість контролювати й оцінювати хід свого судження, думки; особистісну – як самосвідомість та самоаналіз [9, с. 414].

Викладені положення впевнюють, що вказані види рефлексії відіграють важливу роль у професійному становленні та професійній діяльності педагога. Саме тому розвиток рефлексії в майбутніх викладачів у процесі експериментального навчання ми визначаємо як одну з основних умов успішного оволодіння ними продуктивним стилем педагогічного спілкування та подальшого їх професійного й особистісного самовдосконалення.

Аналіз наукових робіт, в яких розглядається проблема розвитку та формування рефлексивних механізмів, показав існування двох напрямків щодо її вирішення. Перший із указаних напрямків характеризується реалізацією спеціально організованих тренінгів, основною метою яких є розвиток рефлексії. Ці тренінги передбачають різноманітні комплекси складно-організованих методів, що активізують рефлексію в різних сферах її існування.

Другий напрямок досліджень, де рефлексія розглядається як механізм формування тих чи інших якостей особистості, пропонує такі шляхи її розвитку, які є супроводжувальними по відношенню до методів реалізації основної навчальної мети. Так, Л.А.Петровська підкреслює, що “в ролі основи рефлексометричної процедури може бути використана практично будь-яка соціально-психологічна методика, що виявляє психологічні позиції та характеристики окремих учасників, а також групи в цілому [22, с. 71].

Аналіз наукових робіт [18, 24, 27] дозволив також вирізнити такі умови та методи розвитку рефлексії, що відповідають інтересам нашого дослідження, а саме: створення в процесі навчання рефлексивного середовища, яке передбачає реалізацію запланованих та ситуативно організованих бесід і запитань, спрямованих на об'єктивацію для себе результатів тієї чи іншої діяльності, взаємодії [18, с. 132]; рішення ситуацій “із життя”, педагогічних проблемних ситуацій, ситуацій із

минулого досвіду; бесіди або обговорення питань; постійне звернення до теоретичних конструктів, що сприяє підвищенню усвідомленості процесу навчання; робота, спрямована на усвідомлення учасниками навчання ролі рефлексії у педагогічній діяльності та формування мотивації щодо її розвитку [24, с. 272-274]; отримання зворотного зв'язку в навчальній групі та його порівняння з власною інтерпретацією ситуації або позиції [27, с. 132].

У зв'язку з тим, що в нашому експериментальному навчанні розвиток рефлексії виступає як умова, механізм досягнення основної

мети, а саме оволодіння студентами продуктивним стилем педагогічного спілкування, ми вважаємо за доцільне використання вищевказаних педагогічних методів і прийомів, які одночасно дозволяють вирішувати і завдання активізації та розвитку рефлексії, і безпосередні дидактичні цілі кожного етапу навчання.

Подальший науковий пошук з указаної проблеми, на нашу думку, повинен полягати в експериментальній перевірці вирізаних нами умов формування продуктивного стилю педагогічного спілкування у майбутніх викладачів економіки.

Література

1. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Мещеряков, В.Зинченко. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
2. Вергасов В.М. Активизация познавательной деятельности студентов в высшей школе. – К.: “Вища школа”, 1985. – 176 с.
3. Галузьяк В.М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Захищена 06.01.1999; Затв. 12.05.1999. – К., 1998. – 200 с.
4. Гейхман Л.К. Социально-психологический тренинг как средство анализа и коррекции индивидуального стиля общения // Системное исследование индивидуальности: Пед. докл. – Пермь: МО РСФСР, Пермск. гос. пед. ун-т, 1991. – С. 98-100.
5. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия // Психол. жур-л. – 1997. – Т. 18 – № 6. – С. 73-83.
6. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 168 с.
7. Исмагилова А.Г. Индивидуальный стиль педагогического общения воспитателя детского сада: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1989. – 17 с.
8. Капітанец С.В. Педагогічні умови формування стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів-прикордонників: Дис. ... канд. пед. наук: 20.02.02.; Захищена 23.05.2001; Затв. 14.11.01; – Хмельницький, 2001. – 219 с.; іл. – Бібліогр.: С. 180-219.
9. Кашапов М.М. Психология педагогического мышления / Монография. – СПб.: Алатейя, 2000 – 463 с.
10. Кашин С.А. Методы стимулирования как средство воспитания учебно-познавательных интересов студентов: Автореф. ... канд. пед. наук, – 13.00.01. – К., 1984. – 22 с.
11. Ковалев Г.А. Об активном обучении педагогическому общению // Активные методы обучения педагогическому общению и его оптимизации: Сб. науч. тр. / Под ред. А.А.Бодалева. – М.: АПН СССР, 1983. – С. 6-19.
12. Коваль М.С. Формування індивідуального стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів пожежної охорони: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; Захищена 08.04.98; Затв. 21.05.98; – Вінниця, 1998. – 176 с.; іл. – Бібліогр.: С. 158-176.
13. Коломиец А.В. Формирование продуктивного стиля педагогического общения во внеучебной деятельности студентов (на материале факультетов общественных профессий педагогических вузов): Дис. ... канд. пед. наук; 13.00.01; Захищена 10.11.89. – К., 1989. – 184 с.; іл. – Бібліогр.: С. 149-184.
14. Коротаев А.А., Тамбовцева Т.С. Исследование индивидуального стиля педагогического общения // Вопр. психологии. – 1990. – № 2. – С. 62-69.
15. Коротаев А.А., Тамбовцев Т.С. Качественная психологическая характеристика индивидуальных стилей педагогического общения у учителей // Интегральное исследование индивидуальности: стиль деятельности и общения: Межвузовский сборник науч. трудов. Пермь: ПГПИ. 1991. – С. 79-88.
16. Коць М.О. Комуникативна підготовка майбутнього вчителя інтеракційними методиками: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07.; Захищена 20.11.97; Затв. 29.01.98. – К., 1997. – 219 с.; іл. – Бібліогр.: С. 182-219.

17. Макаренко С.С. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності учителя: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; – Захищена 26.02.01; Затв. 04.07.01. – К., 2001. – 181 с.: іл. – Бібліогр.: С. 132-181.
18. Мельничук І.Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення в процесі розв'язання професійно-психологічних завдань: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Захищена 13.09.2001; Затв. 09.01.2002. – К., 2001. – 212с.: іл. – Бібліогр.: С. 173-212.
19. Мешко Г.М. Формування індивідуального стилю педагогічного спілкування у майбутніх учителів: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; – Захищена ...; Затв. 26.03.98. – Тернопіль, 1997. – 203 с.: іл. – Бібліогр.:
20. Педагогика и психология высшей школы / Самыгин С.И., Буланова М.В. – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1998. – 528 с.
21. Педагогіка: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Ю.К.Бабанский, В.А.Сластенин и др.; Под ред. Ю.К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1988. – 479 с.
22. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
23. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / В.А.Козаков, М.В.Артюшина, О.М.Котикова та ін.; За заг.ред. В.А.Козакова. – К.: КНЕУ, 2003. – 829 с.
24. Разина Т.В. Рефлексия в педагогическом мышлении / Психология профессионального педагогического мышления / Под ред. М.М.Кашапова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2003. – С. 233-282.
25. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Митюшина А.А. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 579-580.
26. Формирование мотивации учения: Книга для учителя / А.К.Маркова, Т.А.Матис, А.Б.Орлова. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
27. Яблонська Т.М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Захищена 15.06.2000; Затв. 13.12.2000. – К., 2000. – 203с.: іл. – Бібліогр.: С. 182-203.
28. Яценко Т.С. Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися: Дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07; Захищена 17.01.90. – К., 1989 – 359 с.: с приложением.